

Nederlandse systematische en synoniemenwoordenboeken, vroeger en nu

door

F. CLAES S.J.

Naar aanleiding van mijn recente bewerking van *Het juiste woord* van L. Brouwers, het voornaamste Nederlandse systematische woordenboek, wil ik hier een beknopt historisch overzicht geven van de systematische woordenboeken en van de ermee verwante eigenlijke synoniemenwoordenboeken van het Nederlands. Tevens wil ik iets zeggen over de verschillende systemen die in deze woordenboeken gevolgd worden en over voor- en nadelen van deze genres¹.

1. SOORTEN WOORDENBOEKEN

In zijn inleiding op *Het juiste woord* geeft Brouwers het onderscheid aan tussen dit woordenboek en een alfabetisch woordenboek. Dit laatste geeft volgens hem een antwoord op de vraag: „ziehier een woord, geef me er de betekenis van, de vertaling, het grammaticale gebruik...” Het gaat van het woord naar de betekenis en is in de eerste plaats gemaakt voor de *lezer*, die in een boek de uitdrukking van een gedachte voor zich heeft en de betekenis daarvan wil vinden.

Het *betekeniswoordenboek*, zoals Brouwers zijn woordenboek noemt, wil juist de tegengestelde dienst bewijzen. Het antwoordt op de vraag: „ziehier een gedachte, geef me een woord”. Het gaat van de gedachte, het begrip, de betekenis naar het woord en is in de eerste plaats gemaakt voor de *schrijver*, die zijn gedachte op de juiste wijze wil uitdrukken. Het rangschikt de gedachten logisch en somt bij elke gedachte de woorden en wendingen op die kunnen dienen om ze te vertolken. Zo kan de schrijver „het juiste woord” vinden om zijn gedachte weer te geven.

De naam *betekeniswoordenboek*, die Brouwers aan zijn woordenboek geeft, slaat op de ordening van de woorden naar betekenisverwantschap. Omdat deze ordening naar een bepaald systeem, een

1. Over dit onderwerp, vooral over *Het juiste woord*, heb ik al geschreven in *Taalbeheersing in de praktijk* 1986, I - 1111-1122.

ideologie of naar zaakverwantschap gericht wordt, noemt men zo'n woordenboek meestal een *systematisch, ideologisch* of *zakelijk ingedeeld* woordenboek. Soms spreekt men ook van een *thesaurus* of *taalschat*, maar deze woorden hebben in ruimere zin ook betrekking op elke volledige verzameling van de woordenschat van een taal. In een systematisch woordenboek staan woorden die betrekking hebben op één bepaald onderwerp, in een hoofdstuk samen. Daarin staan dan verschillende groepjes woorden die telkens min of meer synoniem van elkaar zijn.

Eigenlijke *synoniemenwoordenboeken* vermelden bij ieder trefwoord enige zinverwante woorden en verklaren meestal de juiste betekenis ervan. Deze synoniemen of bijna-synoniemen hebben meestal een gemeenschappelijke hoofdbetekenis, maar worden door grotere of kleinere verschillen in betekenis of gebruikswaarde van elkaar onderscheiden. Soms zijn het verschillen in de begripsinhoud, zoals tussen *staren*, *gedachteloos kijken*, en *turen*, *aandachtig kijken*, soms zijn het verschillen in gevoelswaarde, zoals *comediant* *geringschattend* is in vergelijking met *toneelspeler*, en soms zijn het verschillen in taalkring, zoals *spoedig* *vormelijker* is dan *dadelijk* of *gauw*.

2. OUDERE SYSTEMATISCHE WOORDENBOEKEN

Tot het midden van de 16de eeuw werden in heel West-Europa, ook in ons taalgebied, heel wat systematische woordenboeken uitgegeven. Pas sinds het einde van de 16de eeuw, toen het Nederlandse alfabetische woordenboek met Kiliaan een hoge vlucht nam, overleugelde dit het systematische woordenboek.

2.1. *In de middeleeuwen*

De oudste handschriftelijke systematische glossaria of vocabularia waren eentalige Latijnse werkjes, waaraan later soms een vertaling in de volkstaal werd toegevoegd. Termen met betrekking tot hetzelfde onderwerp werden er in één hoofdstuk ondergebracht. Zo zijn er bijv. hoofdstukjes over de mens, over ziekten en kleding, over dieren en planten, over het huis, brood, vlees en over wapens. L. de Man, die enige Latijns-Nederlandse systematische glossaria heeft uitgegeven, zegt dat zo'n glossarium „geen toevallige verzameling van termen uit dezelfde sfeer of van artificieel samenhangende woorden” brengt, het is „werkelijk een *catalogus mundi*, hoe bescheiden ook, een poging tot het vastleggen van een culturele of paedagogische quintessentie”².

2. L. de Man, *Middeleeuwse Systematische Glossaria*. Brussel, 1964, p. 14.

Deze *vocabularia rerum* (woordenlijsten van zaken), zoals ze in het Latijn genoemd werden, steunen voor een groot deel op het encyclopedische werk van Isidorus van Sevilla, *Etymologiae sive Origines* (begin 7de eeuw). Dit was een compilatie van alle mogelijke vroegere kennis, met etymologische verklaringen om alles te kunnen begrijpen. Het werd later aangepast en aangevuld door Beda in zijn *De rerum natura* (begin 8ste eeuw) en door Hrabanus Maurus in zijn *De rerum naturis* (midden 9de eeuw). Uit deze titels blijkt de opvatting dat men door de namen de „natuur van de zaken” zelf kon begrijpen.

Hrabanus Maurus ging in zijn encyclopedie voor het eerst uit van God en van het bijbelse scheppingsverhaal en nam daarom als eerste hoofdstuk *De Deo*, God. Zo ontstonden er twee richtingen in de systematische glossaria: een richting die in het eerste hoofdstuk over God handelde, en een andere richting die in het eerste hoofdstuk over de mens handelde, *De homine*. Deze laatste richting ging uit van de mens, van het werk dat hij verrichtte, van zijn werktuigen en beschouwde alles als de kosmos van de mens. In de uitgave van De Man behoort het *Glossarium Trevirensis I* bijv. tot de richting *De homine*, terwijl hij ook voorbeelden geeft van de richting *De Deo*³.

2.2. In de 16de eeuw

Het eerste gedrukte systematische glossarium met een Nederlandse tekst was een beknopt Latijns-Nederlands schoolboekje, *Vocabula Luvenibus multum necessaria* (Deventer, 1504. 20 ff.). Het was een bewerking van een boekje dat in Duitsland al sinds 1492 verschillende drukken beleefd had⁴.

Hoewel ook de *Pappa* van Johannes Murmellius maar een beknopt schoolboekje was, oefende ze toch grote invloed uit in verschillende landen. De eerste uitgave ervan, in 1513 in Keulen verschenen, was eigenlijk een Latijns-Oostnederlandse, juist zoals twee uitgaven die een jaar later in Deventer uitgegeven werden⁵. De tweede hiervan draagt de titel *Pappa puerorum aesui atque usui percocata* (brij voor het eten en het gebruik van kinderen gaar gekookt), om aan te geven dat alles zo bevattelijk mogelijk werd voorgesteld. Van deze *Pappa* zagen in de 16de eeuw nog een 60-tal uitgaven of bewerkingen het licht in verschillende talen.

3. *Ibid.*, p. 19-29; cf. P.G.J. van Sterkenburg, *Van woordenlijst tot woordenboek*. Leiden, 1984, p. 23-25.

4. G. DE SMET, *Aspecten van de volkstalige lexicografie in Duitsland tussen 1467 en 1600*, in: *Academiae Analecta. Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, Klasse der Letteren 45, Nr. 2, p. 97-98; cf. F. Claes, *Bibliographisches Verzeichnis der deutschen Vokabulare und Wörterbücher, gedruckt bis 1600*. Hildesheim-New York, 1977, nr. 93 met verwijzingen (van ca. 1492 tot 1522).

5. G.A.R. DE SMET, *Iets over de Pappa Puerorum van Johannes Murmellius*, in: *Zijn akker is de Taal: Feestbundel Heeroma (= Fakulteitenreeks, 11)*. Den Haag, 1970, p. 252-256.

Murmellius ging uit van het hoofdstuk *De Deo*, evenals nog verschillende latere systematische woordenboeken, waarvan ik hier alleen de *Quinque linguarum dilucidissimus dictionarius* (Antwerpen, 1534) vermeld, een vijftalige bewerking van een internationaal zeer verspreid werk. Ontstaan uit een Italiaans-Duits woordenboek, *Introito e porta* (Venetië, 1477), waarvan tot 1625 een 90-tal uitgaven met 12 verschillende talen verschenen⁶, was het bestemd voor al wie een taal wilde leren, ook zonder naar school te gaan, bijv. voor handwerkslieden en reizigers.

Als belangrijkste systematische woordenboeken die van het hoofdstuk *De homine* uitgingen, vermeld ik het Latijns-Nederlandse *Tyrocinium Linguae Latinae* (Antwerpen, 1552) van Petrus Apherdianus en de veeltalige *Nomenclator omnium rerum* (Antwerpen, 1567) van Hadrianus Junius. Apherdianus wilde een schoolwoordenboek om de jeugd te oefenen in het spreken en schrijven in het Latijn over alle onderwerpen van haar dagelijkse leven⁷. Junius stelde een zo volledig mogelijk humanistisch woordenboek samen dat alle domeinen van het menselijke leven beschreef. Later werd zijn *Nomenclator* tot een beknopter schoolwoordenboek bewerkt waarvan nog tot het einde van de 18de eeuw uitgaven met Nederlands verschenen⁸.

2.3. In de 17de en 18de eeuw

De *Janua Linguarum* (1631), een systematisch schoolwoordenboek van de Tsjechische pedagoog J.A. Comenius, werd in 1642 ook met een Nederlandse tekst aangevuld. Comenius paste een nieuwe methode toe door 8000 Latijnse woorden ook in zinnestukjes te gebruiken. Hij verdeelde zijn boek in 100 hoofdstukjes die over alle wetenswaardigheden handelden, waarbij met de woorden tegelijk ook feitenkennis meegedeeld werd. Ook nam hij indices op van de vermelde woorden.

Behalve de boven al vermelde schooluitgaven van de *Nomenclator* van Junius verschenen er tot het einde van de 18de eeuw ook nog soortgelijke Frans-Nederlandse systematische schoolwoordenboekjes. De grondgedachte van al deze woordenboeken was dat de woorden van samenhangende zaken ook samen onderwezen of bestudeerd moesten worden, om zo met de woorden tegelijk de zaken te leren kennen.

6. A. Rossebastiano Bart, *Antichi vocabolari plurilingui d'uso popolare: la tradizione del „Solenissimo Vocabuolista“*. Alessandria, 1984.

7. F. DE TOLLENAERE, Inleiding op *Het Tyrocinium (1552) van Petrus Apherdianus*. 's-Gravenhage, 1976, p. 21-22.

8. F. CLAES, *Schooluitgaven van de Nomenclator van Hadrianus Junius*, in: *De Gulden Passer* 65 (1987), p. 55-63.

3. RECENTE SYSTEMATISCHE WOORDENBOEKEN

Het duurde tot de eerste helft van de 20ste eeuw eer er een nieuw systematisch woordenboek van het Nederlands tot stand kwam. Dit sloot niet aan bij de vroegere traditie, al was het, evenals de meeste oudere systematische woordenboeken, ook voor het onderwijs bestemd. Het was echter naar een Engels voorbeeld samengesteld, dat naar een zo volledig mogelijke weergave van de „taalschat” streefde.

3.1. *Het juiste woord*

Het model voor *Het juiste woord* (Turnhout, 1931) was de *Thesaurus of English Words and Phrases* (Londen, 1852) van Peter Mark Roget. Al had deze Engelse geneesheer reeds in 1805 een methodisch systeem van woordclassificatie in een notitieboekje geschreven, toch begon hij pas aan zijn woordenboek te werken toen hij in 1840, op 61-jarige leeftijd, met zijn dokterspraktijk stopte. Na zijn overlijden in 1869 werd zijn werk voortgezet door zijn zoon John (+ 1908) en zijn kleinzoon Samuel (+ 1953), zodat het een goede honderd jaar in de familie bleef. Het had zo'n succes dat er van 1852 tot 1987 30 miljoen exemplaren van verkocht werden en er van een verkorte paperbackuitgave van 1950 tot 1983 35 herdrukken verschenen.

Zoals de ondertitel van Roget's *Thesaurus* zegt, was hij bedoeld om de uitdrukking van gedachten te vergemakkelijken en een hulp te zijn bij het opstellen van een letterkundige tekst. Dit woordenboek werd in het Duits nagevolgd door D. Sanders (*Sprachschatz*, 1873), A. Schlessing (*Wortschatz*, 1881) en F. Dornseiff (*Wortschatz*, 1933)⁹ en in het Frans o.a. door T. Robertson (*Dictionnaire idéologique*, 1894).

L. Brouwers had het woordenboek van Roget leren kennen door een confrater die een jaar in Engeland gestudeerd had. Op diens aansporing vatte hij in 1922 met zijn medestudenten in de filosofie het plan op om naar dat model lijsten van woorden over verschillende onderwerpen te maken, met oog op het onderwijs, waarop ze zich voorbereidden. Tijdens hun vakantie schreven ze enige duizenden woordjes op papiertjes. Oorspronkelijk wilden ze in één grote vakantie klaarkomen, maar het vroeg heel wat meer werk, vooral omdat een van hun professoren de raad gaf geen half werk te doen, maar er een boek van te maken. Toen stelde Brouwers een plan voor dat woordenboek op, dat hij overnam van de Zwitser C. Bally, in zijn *Traité de Stilistique française* (deel 2, 3de uitg. 1921), die zelf het plan van Roget als model genomen had. Zowel Roget als Bally en Brouwers tellen in hun plan juist 1000 hoofdstukjes.

9. P. KÄUHN, *Gegenwartsbezogene Synonymenwörterbücher des Deutschen: Konzept und Aufbau*, in: *Lexicographica* 1 (1985), p. 57.

In zijn inleiding verantwoordt Brouwers zijn „logische” classificatie: deze houdt rekening met de denkwetten van het abstraherende verstand en ordent de gedachten volgens de aspecten die we met ons verstand in de wezens herkennen. Volgens deze abstractere logische ordening komen de geluiden bijv. bij elkaar, niet bij de dieren die ze voortbrengen, en komt het *bestaan* voorop, omdat het zich uitstrekt over alle wezens. Minder goed bruikbaar vindt hij de „ontologische” classificatie, die een lijst maakt van de concrete wezens en bijv. van het Opperwezen uitgaat en over mens, dier en plant naar de levenloze schepping afdaalt. Deze classificatie zou tot te veel herhalingen of verwijzingen verplichten.

Zo begint Brouwers in zijn eerste deel met *algemeenheden*, abstracte gegevens, het bestaan, de oorzakelijkheid, orde, tijd, begrippen in verband met het meten, wiskunde, ruimte en beweging (het reizen, voertuigen, vaartuigen) en kleding (dit deel eindigt met het naaien, haakwerk en breien!). In de volgende delen handelt Brouwers achtereenvolgens over de *stoffelijke wereld*, met leven en dood, planten, dieren en het lichaam, het *verstand*, met o.a. de geestesarbeid, de *wil*, met o.a. het gezag, voorstellen en beloven, de *handeling*, met o.a. het middel en het doel, het *economische leven*, met o.a. eigendom en gebruik, het *gevoel*, met o.a. vreugde, droefheid, schoonheidsgevoel (kunst en letterkunde enz.), hoop en wanhoop, moed en vrees, gramschap en verlangen, de *maatschappij*, met het sociale leven en de wetgeving, de *moraal*, met plicht en gedrag, en de *godsdiens*t.

De tien delen van het woordenboek zijn ongelijk in omvang. Zo omvatten de eerste twee delen samen iets meer dan de helft van het geheel en de laatste drie samen slechts minder dan een tiende van het geheel.

Elk van de 1000 hoofdstukjes is nog verder onderverdeeld naar woordsoorten, nl. adjectieven, substantieven, werkwoorden, bijwoorden en onrechtstreekse wendingen, waarbij ook partikels horen. Daarop volgen causatieven en spreekwoorden. Op een hoofdstuk volgt er dikwijls een met antoniemen, bijv. droefheid volgt op vreugde, wanhoop op hoop, vrees op moed.

Een woord opzoeken kan men ofwel in het alfabetisch register achteraan, ofwel via het grote plan van de classificatie vooraan, met alle titels van de hoofdstukjes. Uiteraard staat een woord dikwijls in verschillende hoofdstukken. Soms heeft het meer dan één betekenis, soms zijn er hoofdstukken met verwante betekenissen. In dit laatste geval staan er verwijzingen naar verwante woordgroepen.

Sinds zijn eerste uitgave van 1931 is Brouwers voortdurend blijven aanvullen (schrappen deed hij niet), tot de vijfde uitgave in 1973 meer dan het dubbel van de omvang van de eerste had. Die uitgave

was vlugger dan voorzien verschenen omdat omstreeks 1970 de verkoop plotseling sterk gestegen was na een interview met A. den Doollaard voor de Nederlandse TV. Deze had, op de vraag of hij nog ooit een woordenboek gebruikte, eerst ontkennend geantwoord, maar toen gezegd: „Ja, toch, een woordenboek met synoniemen van een Vlaming, *Het juiste woord*. Daarin zoek ik nogal eens om een beter woord te vinden”.

De uitgave die ik bewerkt heb en die eind mei 1988 verschenen is, is eigenlijk ingekort, van 1533 tot 1429 pp., door verouderde en gewestelijke woorden en ook een aantal spreekwoorden te schrappen, waarvan de grote hoeveelheid het boek te onoverzichtelijk maakte. Anderzijds heb ik er naar schatting ongeveer 10.000 nieuwe woorden aan toegevoegd. Het aantal opgenomen woorden is nu nog wel groter dan dat in de meeste Nederlandse handwoordenboeken (met uitzondering van de Grote Van Dale), maar is wegens de vele herhalingen van woorden moeilijk te bepalen.

3.2. *Prisma Taalschat*

Naast *Het juiste woord* is er tot nu toe slechts één ander soortgelijk werk van het Algemeen Nederlands verschenen, *Prisma Taalschat* (Utrecht-Antwerpen, 1956 en 1958, 238 p.) van G.A. Mesters, dat echter veel beknopter is (bijna 1/6 van de omvang van *Het juiste woord*). Het is wel op dezelfde manier opgezet, begint ook met algemeenheden, manieren van zijn en niet-zijn, begin en einde, betrekkingen, de mens enz. Het telt 15 afdelingen, verdeeld in 422 hoofdstukjes, met ook een alfabetisch register achteraan.

3.3. *Dialectwoordenboeken*

Vershillende dialectwoordenboeken werden met een systematische indeling uitgegeven, vooral onder invloed van J. van Ginneken en A. Weijnen, die beiden overigens een aanbeveling voor *Het juiste woord* schreven, Van Ginneken een *Woord vooraf* bij de eerste druk (1928) en Weijnen een *Ten geleide* bij de vierde druk (1965). Deze laatste heeft het indelingssysteem van *Het juiste woord* aangepast met het oog op de ordening van dialecten, die, zo zegt hij, een geringere woordenschat, maar meer concrete begrippen hebben¹⁰.

Een systematische woordenlijst van Van Ginneken werd postuum uitgegeven door M. van den Hombergh-Bot, *Drie Waterlandse Dialecten* (Alphen a/d Rijn, 1954. 657 p.). In dit werk is geen alfabetische index opgenomen, wat het opzoeken van woorden moeilijk

10. A. WEIJNEN, *Plan voor een ideologische ordening van de woordenschat vooral der dialecten*, in: *Leuvense Bijdragen* 35 (1943), p. 61-68.

maakt. Hetzelfde geldt voor enige werken, die geen woordenlijst, maar een systematische beschrijving van een dialect geven: *Studies over het Achthuizens Dialect* (1946) van Weijnen en *Woord en wereld van de boer* (het dialect van Huisseling) (1958) van J.H.A. Elemans. Een systematische beschrijving van vaktaal met een alfabetische woordenlijst vinden we in *De Vlasserij in het Nederlands van de eerste helft der twintigste eeuw* (1957) van A.P.J. Brouwers en *De Vaktaal van de Nederlandse Klompenmakers* (1958) van J.J.A. van Bakel.

Voor historische taal paste L. de Man in zijn *Bijdrage tot een systematisch Glossarium van de Brabantse Oorkondentaal* (Brussel, 1956) het *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie* toe, dat ontworpen werd door de Zwitserse romanist W. von Wartburg in samenwerking met de Duitse romanist R. Hallig (1952). Dit systeem begint met het heelal als eerste deel, behandelt de mens, die er de centrale plaats inneemt, in het tweede deel, en de betrekkingen van de mens tot het heelal in het derde deel.

Systematisch geordend zijn ook de drie grote dialectwoordenboeken die nu aan het verschijnen zijn: het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (sinds 1967), het *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten* (sinds 1979) en het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (sinds 1983). Voor de indeling van deze woordenboeken heeft geen enkel logisch, theologisch, filosofisch of zelfs linguïstisch criterium de doorslag gegeven, maar was de concrete dagelijkse samenhang van de dingen het uitgangspunt. Zaken en gebeurtenissen zijn er geordend zoals ze naar algemene ervaring met elkaar in verband treden (*Woordenboek van de Brabantse Dialecten*, Inleiding, p. 40).

3.4. Beeldwoordenboeken

Sinds de Tweede Wereldoorlog werden enige systematische beeldwoordenboeken met een Nederlandse tekst uitgegeven. In deze woordenboeken staan alle behandelde zaken ook afgebeeld. De namen van de zaken, en eventueel ook van de onderdelen ervan, staan naast of onder de afbeeldingen, waarop naar de namen verwezen wordt.

Het eerste systematische beeldwoordenboek is het *Nederlands-Frans aanschouwelijk woordenboek* (Turnhout, 1950 en 1951) van F. Craps en F. Neys. Dit woordenboek, dat 571 bladzijden, 200 platen en ca. 10.000 Nederlandse trefwoorden telt, geeft telkens ook de Franse equivalenten en Franse en Nederlandse alfabetische registers. Volgens het *Woord vooraf* worden de platen „logisch gerangschikt”. Het boek is ingedeeld in 16 hoofdstukken, die beginnen met „het openbaar leven” en „het huis en het comfort”, waarop onderwerpen volgen met betrekking tot de mens, planten en dieren, hemel en aarde enz. Het eindigt met techniek, sport en ontspanning.

In 1986-1987 verschenen in de reeks *Wolters' Beeldwoordenboeken* vier tweetalige systematische beeldwoordenboeken, met Duits, Engels, Frans, Spaans en telkens ook Nederlands, die elk ca. 870 bladzijden tellen. In 1987 verscheen in dezelfde reeks een eentalig Nederlands beeldwoordenboek met 775 bladzijden, 384 platen en naar schatting ca. 18.000 trefwoorden in het alfabetisch register. Deze reeks woordenboeken is gebaseerd op de Duitse reeks *Duden-Bildwörterbücher* (eerste uitgave 1936) en door een Nederlands vertaalbureau van een Nederlandse tekst voorzien. Deze woordenboeken beginnen met het atoom, het heelal en de aarde, behandelen daarna de mens en zijn omgeving, de natuur als omgeving, land- en bosbouw, nijverheid, industrie enz. en eindigen met amusement, kunst en cultuur, dieren en planten. Als kritiek op deze reeks werd opgemerkt dat de Duitse bron op het ogenblik reeds enigszins verouderd is, zodat de recentste zaken er niet in te vinden zijn.

Ongetwijfeld bieden de beeldwoordenboeken het grote voordeel dat beelden een voorwerp veel duidelijker voorstellen dan omschrijvingen of verklaringen. Ze zullen echter altijd maar een deel van de woordenschat aanschouwelijk kunnen voorstellen.

4. VOOR EN TEGEN SYSTEMATISCHE WOORDENBOEKEN

4.1. *Voordelen*

In 1899 sprak J.W. Muller over „de domme alphabetische volgorde”, die van de lexicograaf plotseling „belangstelling eischt voor eene geheel andere reeks van woorden, verschillend in aard, oorsprong en dus ook in behandeling van de vorige” en over „de tyrannie der volslagen onwetenschappelijke, maar om praktische redenen verkieslijke, ja alleen bruikbare alphabetische volgorde”, die toch „eenige voordelen van de systematische groepeerings der stof kon overnemen”¹¹.

Later schreef Van Ginneken: „De woorden hooren in zakelijke, zielkundige en maatschappelijke groepen bijeen, die door het alphabetisch woordenboek op de allereerbiedigste wijze worden uiteengerukt”. Hij meende dat dialectwoordenboeken „nooit of nimmer in alphabetische volgorde hadden mogen verschijnen, daar de alphabetische volgorde hier nu juist al haar bekende voordeelen inboet. Niemand buiten de woordenlijstmaker kent toch de volgorde van het dialectische alphabet, en gewoonlijk kent hij ze ook zelf nog niet

11. J.W. MULLER, *Eischen en Bezwaren der wetenschappelijke Lexicographie*, in: *Taal en Letteren* 9 (1899), p. 214, 219 en 215.

eens; want in de meeste dialectische woordenlijsten staan er inconsequenties in de volgorde op elke bladzij, zoodat men toch de heele woordenlijst door moet zoeken, eer men weet of een bepaald woord al of niet voorkomt''¹².

Ook Weijnen, leerling van Van Ginneken, verdedigt de ideologische ordening van de woordenschat in dialectwoordenboeken. Hij ontkent niet „dat voor polyglottisch gebruik de alfabetische ordening een voordeel oplevert, het voordeel van het gemakkelijk zoeken naar de betekenis van een woord. Wie de omgekeerde weg moet bewandelen en wil weten hoe een bepaald begrip in het betrokken dialect verwoord wordt, voelt zich bij een alfabetisch woordenboek niet zekerder dan de man die naar de bekende speld in de bekende hooiberg zoekt. Het is dan ook niet te verdedigen dat de systemoïde van de woordenschat in het alfabetisch woordenboek principieel genegeerd wordt. Immers terecht heeft Louis Hjelmslev... redenerend vanuit de Saussuriaanse valeur, ook bij de woordbetekenissen structuur erkend''¹³.

De Man verantwoordt zijn systematische ordening van de Brabantse oorkondentaal als volgt: „Woorden staan niet alleen, zij zijn steeds verbonden met andere, door identiteit, door contrast, door functie: zij moeten dus in een organisch verband bestudeerd worden. Dit kan alleen gebeuren bij een ideologische schikking, niet alleen omdat deze principieel natuurlijker is, maar ook wegens het feit dat er praktische voordelen uit voortvloeien. Zo staan alle mogelijkheden tot uitdrukking van één begrip bij mekaar, alle woorden uit dezelfde sfeer leveren samen een zo volledig mogelijk beeld op''¹⁴.

Volgens de redactie van het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* kon het woordmateriaal ervan pas naar de betekenissen gerangschikt worden zodra het uitputtend verzameld was. Daarom was ordening naar de gebruikssferen en -mogelijkheden er de aangewezen weg (p. 40).

In de inleiding op het *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten* zeggen de auteurs: „Het alfabet als indelingskriterium... heeft het nadeel dat het geen inzichtelijke samenhang brengt in het materiaal. Het systematische principe daarentegen gaat ervan uit dat die inhoudelijke samenhang, het verband dat tussen woorden bestaat in het vlak van de betekenis of de gebruiksmogelijkheden, in de ordening wel moet voorkomen''. Voor de systematische ordening hebben ze

12. J. VAN GINNEKEN, *De Studie der Nederlandsche Streektalen*. Amsterdam, 1943, p. 91.

13. A. WEIJNEN, *Het Dialectwoordenboek*, in: F. DE TOLLENAERE en A. WEIJNEN, *Woordenboek en Dialect*. Amsterdam, 1963, p. 35-36.

14. L. DE MAN, *Bijdrage tot een systematisch Glossarium van de Brabantse Oorkondentaal*. (Brussel) 1956, p. 20.

vooral door overwegingen van praktische aard gekozen, nl. omdat anders pas gepubliceerd kon worden als eerst het hele materiaal geordend en bewerkt was, om in overeenstemming te zijn met de woordenboeken van de Brabantse en de Limburgse dialecten en om woordkaarten met de lokalisering van benamingen te kunnen afdrucken (p. 28-29). De redactie van het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* verantwoordt de systematische ordening omdat ze aansluit „bij de concrete samenhang der dingen, zoals die zich aan dialectsprekers in het dagelijkse leven voordoet. Zaken, handelingen, toestanden e.d. worden derhalve geordend zoals ze met elkaar in verband worden gezien” (p. 5).

4.2. *Nadelen*

Volgens De Tollenaere hebben de synoniementhesauri in de regel niet de bedoeling „het systeem van de woordenschat te benaderen, laat staan weer te geven. Hun min of meer willekeurige, subjectieve ordening, naar „mots-centres” of „sachgruppen” heeft in de regel even weinig wetenschappelijke pretenties als deze werken zelf, die in de allereerste plaats, zo al niet uitsluitend, een praktisch doel nastreven, dat van goed taalgebruik en efficiënte taalbeheersing”¹⁵.

De Tollenaere heeft ook kritiek op de zgn. logische wijze waarop de begrippen in het schema moeten worden ingevoegd. „Is het logisch de begripsclassificatie te laten beginnen met het heeal en de mens de tweede plaats aan te wijzen? Maar zou de omgekeerde volgorde niet even logisch zijn geweest? En wat is de logica van een classificatie die de boerennering de voorrang verleent boven de handwerken?... is de wereld rondom ons moeilijk logisch te ordenen, de wereld der begrippen is het niet minder”. Overigens hebben von Wartburg en Hallig in een aantal gevallen aan de associatie bewust de voorrang verleend boven de begripssamenhang, in het bijzonder wanneer de associatieve samenhang als natuurlijker werd gevoeld. Zo hadden bijv. de begrippen *miette*, broodkruimel, en *flocon*, sneeuwvlok, onder het begrip *morceau*, stuk, brok, ondergebracht moeten worden. Ze hebben *miette* echter onder *pain*, brood, en *flocon* onder *neige*, sneeuw, gerangschikt¹⁶.

Praktische bezwaren van De Tollenaere zijn o.a. nog dat men bij de ordening van de woordenschat herhaaldelijk zal „twijfelen onder welk begrip een bepaald woord terecht moet komen..., dat de begrippen zelf op verschillende plaatsen in het schema te voorschijn komen” en dat er voor sommige woorden, „de zgn. partikels... zelfs nauwelijks plaats” schijnt te zijn. Hij vindt het begripssysteem een door de „fenomenoloog” geprefabriceerd systeem, dat losstaat van

15. F. DE TOLLENAERE, *Alfabetische of ideologische lexicografie?* Leiden, 1960, p. 5.

16. *Ibid.*, p. 18 en 20.

de woorden, van de taal zelf, en waarin de totale woordenschat moet worden geperst, zo goed en zo kwaad dat gaat. Het lijkt voorlopig niet beter dan het alfabetische systeem, „alleen maar anders, omslachtiger, minder handig, minder praktisch”¹⁷.

In dezelfde geest spreekt C. Kruyskamp, in een recensie van *Het juiste woord*, over de „uiterst zwakke taal filosofische basis waarop dit werk (en het hele genre) berust, de fictie van de identiteit of de afspiegeling in elkaar van begrippensysteem en woord-, respectievelijk betekenisstelsel”¹⁸.

4.3. *Besluit*

Uiteindelijk besluit De Tollenaere toch dat er zowel voor de ideologische als voor de alfabetische methode in de lexicografie plaats is, „omdat beide aan bepaalde behoeften beantwoorden”. Zo is volgens von Wartburg zelf de alfabetische volgorde de meest geschikte voor een etymologisch-historisch woordenboek. Anderzijds: „Als men met de ideologische indeling geen filosofische of cultuurhistorische aanspraken laat gelden, en zich ook niet inlaat met vage speculaties, vormt het *Begriffssystem* een handig werkinstrument voor taalkundig-comparatistische doeleinden. Ook voor speciale studies, b.v. de woordenschat van de magie of van het krijgswezen, voor de dialectische woordvoorraad van een kleine gemeenschap, of voor een ‘Thesaurus’ of een ‘Wortschatz’, waarbij men dus alleen met woorden werkt, los van de context, d.w.z. met ‘abstracte’ woorden”, lijkt hem die methode goed bruikbaar¹⁹.

5. EIGENLIJKE SYNONIEMENWOORDENBOEKEN

Eigenlijke synoniemenwoordenboeken, met uitdrukkelijke aandacht voor de synonymiek of vergelijkende betekenisleer, zijn in het Nederlands nog vrij recent. In de oudere periode zijn er slechts enkele voorlopers van te vermelden.

5.1. *Oudere werken*

Enige oudere woordenboeken, zoals de *Teuthonista* (Keulen, 1477) van Gerard van der Schueren²⁰ en de *Thesaurus* (Antwerpen, 1573) van Christoffel Plantijn, plaatsen naast het Nederlandse tref-

17. *Ibid.*, p. 32-33 en 42.

18. C. KRUYSKAMP, in *TNTL* 82 (1966), p. 313-314.

19. F. DE TOLLENAERE, *a.w.*, p. 35.

20. H. EICKMANS, *Gerard van der Schueren: Teuthonista. Lexikographische und historische wortgeographische Untersuchungen*. Keulen-Wenen, 1986, p. 138-141.

woord verschillende synoniemen. Blijkbaar werd dit echter veeleer ingegeven door gebruikte bronnen dan door echte belangstelling voor synonymiek²¹.

De eerste lexicograaf die in een woordenboek uitdrukkelijk aandacht voor synoniemen vraagt, is de Antwerpse onderwijzer Gabriel Meurier, die aan zijn *Vocabulaire françois flameng* (1557) in 1566 en 1570 synoniemen toevoegt „om te comene totter volmaecktheyt van vele diversche spraken”. Zo vermeldt hij bijv. „arbeyden, wercken, pyne oft moeite doene”, „arbeyt, pyne ende moeite”, „arbeyder, handwercker” en „arcke, koffer, schryne, kiste”, waarop telkens verschillende Franse woorden volgen²².

Als een soort Nederlands synoniemenwoordenboek kunnen we ook de *Synonymia Latino-Teutonica* beschouwen, een 17de-eeuwse omkering en uitbreiding van het *Etymologicum* (1599) van C. Kiliaan, uitgegeven door E. Spanoghe en J. Vercoullie (Antwerpen-Gent-'s-Gravenhage, 1889-1902). In dit woordenboek volgen op de Latijnse trefwoorden telkens reeksen Nederlandse equivalenten, grotendeels uit Kiliaan genomen, maar ook nog aangevuld, o.a. uit de *Inleydinge tot de Hollantsche Regts-geleertheit* (1631) van Hugo de Groot. Zo laat dit werk de rijkdom van onze 17de-eeuwse taal zien²³.

Eerder had Kiliaan zelf al een soortgelijk woordenboek samengesteld, dat nog niet uitgegeven is: door aan een drietalig *Promptuarium Latinae Linguae* (Antwerpen, 1591) bij elk Latijns trefwoord een reeks Nederlandse synoniemen te voegen stelde hij een *Tetraglotton* samen, dat in handschrift in het Plantijnmuseum in Antwerpen bewaard wordt. Dit woordenboek telt naar ruwe schatting wel ca. 300.000 Nederlandse woorden, waaronder echter een aantal gewone woorden herhaaldelijk terugkomen. We hopen dit woordenboek nog te kunnen uitgeven²⁴.

Een andere speciale vorm van synoniemenwoordenboek zijn de *Epitheta, dat zyn Bynamen oft Toenamen* (Rotterdam, 1620) van A. Smyters, waarin bij elk Nederlands trefwoord een aantal eigenschappen of hoedanigheden staan die erop toepasselijk zijn. Sommige ervan kunnen we synoniemen noemen, andere horen bij hetzelfde begrip als het trefwoord²⁵.

21. M. LINDEMANN, *Les apports du Thesaurus theutonice lingue dans la lexicographie du XVIe siècle*, in: *La lexicographie française du XVIe au XVIIIe siècle*. Wolfenbüttel, 1982, p. 33; F. CLAES, *De bronnen van drie woordenboeken uit de drukkerij van Plantin: het Dictionarium Tetraglotton (1562), de Thesaurus Theutonice Linguae (1573) en Kiliaans eerste Dictionarium Teutonico-Latinum (1574)*. (Brussel), 1970, p. 261.

22. Cf. J.H. GALL&E, Voorrede op J.V. Hendriks, *Handwoordenboek van Nederlandsche Synoniemen*. Tiel, 1898, p. IV-V.

23. P.G.J. van Sterkenburg, *a.w.*, p. 44-45.

24. F. CLAES, *Een nog onuitgegeven woordenboek van Kiliaan*, in *TNTL* 97, 1981, p. 1-26.

25. P.G.J. VAN STERKENBURG, *a.w.*, p. 50, n. 25.

5.2. In de 19de eeuw

De eerste eigenlijke Nederlandse synoniemenwoordenboeken werden in het begin van de 19de eeuw uitgegeven. Het eerste was een beknopt werkje van Q. de Flines, *Proeve van Hollandsche of Nederduitsche Synonyma* (Amsterdam, 1810. 84 p.). Heel wat uitvoeriger is *Nederduitsche Synonymen, of Woorden, die elkanderen somwijlen vervangen kunnen, doch somwijlen niet* (Rotterdam, 1820. 2 vol. 893 p.) van G. Bruining. Deze werkte in de geest van Bilderdijk en steunde op citaten uit grote auteurs vanaf de 17de eeuw en op soms fantastische etymologieën²⁶.

Het uitvoerigste Nederlandse synoniemenwoordenboek dateert uit dezelfde periode: het *Woordenboek der Nederduitsche Synonymen* ('s-Gravenhage, 1821-1825. 3 vol. 1379 p.) van P. Weiland en G.N. Landré, later ook ingekort in één deel uitgegeven (Antwerpen, 1845. 371 p.). Volgens een verouderde taalopvatting hielden deze auteurs voor „dat, in eene tot volkomenheid geraakte taal, geene woorden behooren te wezen, welker beteekenis volstrekt dezelfde is”. Ze zien het als hun taak naar het verschil in betekenis te zoeken van woorden die ze „thans nog niet volkomen onderscheiden kunnen... gelijk wij verscheidene woorden, welke voorheen door elkander, onverschillig, en dus als hetzelfde beteekenend gebezigd werden, thans nauwkeurig onderscheiden” (1845, p. VI).

De Vooyts merkt op dat Weiland en Landré door de drang om betekenisverschillen op te sporen, bijna uitsluitend in de begripsinhoud, tot willekeurige voorschriften kwamen, o.a.:

- een *baar* is groter dan een *golf*;
- *duister* is sterker dan *donker*;
- een *stroom* gaat sneller dan een *rivier*;
- een *zoen* is darterler dan een *kus*.

Hierover zegt De Vooyts: „Het behoeft nauwelijks gezegd te worden dat deze verschillen ook in 1820 niet bestonden. Een analyse van het werkelijke gebruik — zoals die in een wetenschappelijk woordenboek gemaakt wordt — zal zeer zelden in staat stellen om een synonymiek verschil in één korte formule te geven”²⁷.

Van het einde van de 19de eeuw dateert het *Woordenboek van Nederlandsche Synoniemen* (Tiel-Deventer, 1880) van J.V. Hendriks, waarvan tot 1908 vijf uitgaven verschenen, die getuigen van het succes dat dit werk had. Het was beknopter en duidelijker dan het woordenboek van Weiland en Landré, al heeft Hendriks daaruit nog te veel overgenomen. Zelf maakt hij ook nog nieuwe al te spitsvondige

26. C.G.N. DE VOOYS, *Kritiek van de gangbare synoniemen-behandeling*, in: *Verzamelde Opstellen*. II. Groningen-Den Haag, 1925, p. 216-217.

27. C.G.N. DE VOOYS, *Nederlandse Spraakkunst*. Groningen, 1967, p. 303-304.

onderscheidingen, zoals bijv. dat *vaak* „meer het denkbeeld van gedurig” geeft dan *dikwijls* en dat „de *weenende* geen, de *schreiende* weinig, de *huilende* veel misbaar” maakt, terwijl de *grijnende* luid zou huilen²⁸.

Bij zijn kritiek op deze synoniemenwoordenboeken merkt De Vooyes op dat de studie van synoniemen werkelijk nuttig is, dat men zich bij taal- en literatuurstudie elk ogenblik rekenschap heeft te geven van synonymieke onderscheidingen. Hij verzet zich echter tegen al te vereenvoudigde onderscheidingen en zelfs tegen synoniemenwoordenboeken als zodanig: „De synonymiek moet niet in een systeem geperst worden, met scherpe grenslijnen en bindende regels. De werkelijkheid laat zich niet vereenvoudigen ter wille van een systeem. Geen losse rijtjes van synoniemen dus, uit velerlei taal bijeengeraapt. Geen afzonderlike handboeken van synoniemen. Geen afzonderlike woordenboeken, want die zullen altijd onwetenschappelijk-onvolledig, en door beknoptheid van formulering gevaarlijk zijn”²⁹.

5.3. In het midden van de 20ste eeuw

Na de Tweede Wereldoorlog verschenen er weer enige Nederlandse synoniemenwoordenboeken:

J. Cauberghe, *Nederlandsche Taalschat. III. Synoniemen, antoniemen, homoniemen en paroniemen* (Turnhout, 1946. 415 p.);

Charivarius (= G. Nolst Trenité), *Een ander woord. Nederlandse synoniemen en aanverwante woorden* (Den Haag, 1946 en 1950. 176 p.);

J.A. Meijers, *Kies uw woord. Een 10.000-tal woorden en uitdrukkingen alfabetisch gerangschikt in synoniemen en verwante begrippen* (Amsterdam, 1948, 1950 en 1958. 304 p.);

P. Hendriks, *Nederlandse Synoniemen* (Amsterdam, 1958. 256 p.).

Al deze woordenboeken zijn verklarend. Hoewel sommige ervan een tweede of een derde oplage gehad hebben, raakten ze toch uitverkocht en was er omstreeks 1980 geen enkel nog van te verkrijgen³⁰.

Alleen over het uitvoerigste van deze woordenboeken, dat van de Vlaming Cauberghe, wil ik hier even uitweiden. Af en toe is het duidelijk dat hij J.V. Hendriks, die hij als bron vermeldt, gebruikt heeft. Via deze tussenschakel heeft hij bijv. ook nog de spitsvondige onderscheidingen van Weiland en Landré tussen *duister/donker* en *zoen/kus* overgenomen. *Baar* zou volgens hem ook nog altijd „de grote golven der hoge zee” aanduiden en ook „in meer deftige stijl” gebruikt worden, wat hij van Hendriks heeft overgenomen.

28. Id., *Verzamelde Opstellen*. II, p. 231.

29. *Ibid.*, p. 236.

30. D. GEERAERTS en G. JANSSENS, *Wegwijs in woordenboeken*. Assen, 1982, p. 72.

Aan *stroom* kent hij een nieuwe eigenschap toe: in tegenstelling met het algemene woord *rivier* zou het altijd „een voorname, brede rivier” zijn, „die zich in de zee ontlast”. Dit onderscheid, dat vaak in aardrijkskundeboeken gemaakt wordt, is echter evenzeer kunstmatig. In de standaardtaal heeft *stroom* niet de betekenis van een andere soort waterloop dan een rivier, maar betekent het vooral de stroming van een vloeistof of van iets dat ermee vergeleken wordt.

5.4. *De recentste synoniemenwoordenboeken*

In 1986 verscheen de *Woordwijzer Synoniemen* (Groningen. 421 p.) van J. Anthierens, met 442 alfabetische trefwoorden, waarop telkens reeksen synoniemen en zegswijzen volgen, zonder nadere verklaring. Deze zou anders vaak welkom geweest zijn, want we vinden er heel wat weinig bekende woorden in. Het is een zakwoordenboekje zonder normatieve bedoeling. Maar waarom staan er zoveel dialectwoorden en archaïsmen in³¹?

De laatste aanwinst op dit gebied is het *Verklarend synoniemenwoordenboek* (Amsterdam. 287 p.) van R. Reinsma, dat in 1988 verscheen. Hierin worden ca. 1600 trefwoorden alfabetisch gerangschikt, telkens met min of meer synonieme woorden, die beknopt en duidelijk naar betekenis en gevoelswaarde verklaard worden. Achteraan is een index opgenomen van 7500 behandelde woorden.

Er is aangekondigd dat in de reeks Van Dale-woordenboeken ook een Nederlands synoniemenwoordenboek zal verschijnen. Zo wordt zowel het genre van de synoniemenwoordenboeken als dat van de systematische woordenboeken van het Nederlands voortgezet, ook al is het bestaansrecht van beide genres soms in twijfel getrokken.

31. Cf. de recensies door F. Debrabandere in *Nederlands van Nu XXXV* (1987), p. 27-28, en door F. Claes in *Taalbeheersing in de praktijk* 1986, IV-519-522.